मिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति अत्रोत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च नारदः । "आधर्य्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः" । आधर्य्यं दुर्बलत्वं पूर्व्वपक्षस्य । ततश्च स्थापकसाध्यस्य धार्य्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्य्यातनादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदः तद्धि धार्य्यमाणत्वस्यात्यन्ताभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु ध्वंसरूपम् । तुल्यबलकारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः । तदसामर्थ्ये प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः । "साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽपरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः" । दुर्बलकारणोत्तरं यथा ममेयं भूः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते ममेयं भूर्दशवर्षभुज्यमानत्वादिति प्रत्युत्तरम्" व्य०त०रघु० ।

"शोधयेत् पूर्व्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्" नार० । ९न्यायावयवभेदे त० । "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्ताः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा । तच्च सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपम् ।१०प्रतिवचने न० "प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम्" रघु० ।११उपरिस्थे, "समे देशे प्रतिष्ठाप्य चेलाजिनकुशोत्तरम्" गीता । "मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्याम्" रघुः १२ऊर्द्ध्वभागे "तद्वाहनादवनतोत्तरकायमीषत्" रघुः "दूर्वाङ्कुरयवप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरः इति रघुः । १३वामभागे । "पितृपात्रे निधायार्घं न्यञ्जमुत्तरतोन्यसेत्" मत्स्य पु० । "न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापितकर्तुर्वामपार्श्वे न्यासः कर्तव्यः" श्रा०त०रघु० । तस्य तदर्थत्वे उदा० तत्रैव यथा "तस्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः उत्तरायणा हि स्त्रीति" शतपथश्रुतिः । "उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति" भारतम् दिशि "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मात्मा" कुमा० । "सर्वेषाञ्चैव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः" पृ० अत्र वृत्तौ पुंवद्भावः । दिग्दिशकालवर्त्तिपरत्वेऽपि अस्य स्वाभिधेयावधिनियमरूपव्यवस्थावाचित्वात् सर्वनामतया तत्कार्य्यम् उत्तरे ग्रामाः उत्तरस्यै नगर्य्यैः उत्तरस्मिन् दिने, संज्ञायां तु न सर्वनामकार्य्यम् उत्तराः कुरवः । तत्रोत्तरकालवृत्तौ "ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोदुत्सवः" रघुः "तस्योभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम्" कुमा० । अवधिश्च द्विविधः दैशिकः कालिकश्च तत्र दैशिकः "समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी" गर्भप्रसवमन्त्रः । अत्र दिग्देशावधिवाचित्वे उद्+ऊर्द्ध्वार्थे तरप् । तथा हि लङ्कावधिमेरुपर्य्यन्तदेशानाम् भूवलये क्रमश उन्नतत्वात् तत्सन्निहितदेशस्य उन्नत्वादुत्तरत्वम् "स्वापेक्षया मेरुसन्निहितत्वमेव उत्तरत्वमिति" मुक्ता० । अतएव तद्देशस्योन्नत्वादेव च क्रमशस्तत्र उत्तरध्रुवस्यौन्नत्यम्" सि०शि० उक्तम् "निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जजयन्त्रवत्तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति नरो यथा यथा तथा तथा तन्नतमृक्षमण्डलम् । उदक् ध्रुव पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पनांशकाः" तद्दिशः क्रमशः उच्चत्वाच्च दक्षिणस्या अधस्त्वम् । अतएव तद्दिशोऽवाचीत्वम् । तद्दिक्कृतदेशस्यापि उत्तरदिक्स्थत्वेनोत्तरत्वम् । कालिकस्य उत्तरत्वं तु स्वापेक्षया परत्वम् तच्च स्वापेक्षया ऽल्पसूर्य्यक्रियासामानाधिकरण्यम् । सूर्य्यक्रिययैव खण्डकालव्यवहारात् तत्र प्राग्वर्त्तिकालवृत्तेः बहुलसूर्य्यक्रियासामानाधिकरण्यात् तथात्वम् । तथा च एतादृशार्थपरत्वे उदः उत्क्रान्ति प्रकर्षे तरप् । उत्तरकालवाचित्वेऽपि अव्यवहिते एवास्य वृत्तिरौत्सर्गिकी लक्षणया अधिककालोत्तरत्वमपि प्रतीयते । तेन स्याव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकत्वमित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । अधिकार्थे तु उदः उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः । १४प्रधाने "धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते" रघुः "कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः" भा० अनु० १६३ अ० १५अधिके "देवीं तु मनसा ध्यात्वा शतमष्टोत्तरं जपेत्" तन्त्रम् । "सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च सन्धिगते तथा" या० स्मृ० । उत्तीर्य्यतेऽस्मात् संसारः अपादाने अप् । १६विष्णौ पु० । "उत्तरोगोपतिर्गोप्ता" विष्णुस० "जन्मसंसारबन्धनादुत्तरन्त्यत उत्तरः विश्वस्मात् वा उत्कृष्टः-भा० । १७शिवे पु० तस्यापि तथात्वात् । भावे अप् । १८उत्तरणे उल्लङ्घने । १९विराटनृपस्य पुत्रे पु० स च भूमिञ्जयापरनामा । २० तत्कन्यायां स्त्री तत्कथा यथा भा०विरा० प०३५।१२६अ० । "दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्" इत्युपक्रम्य "उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि ! क्षिप्रं मद्वचनादपि" । "उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जान-